

BİR VAKIF ESER OLARAK CAMİ, MESCİD, ZAVİYE, ŞİFAHANE GİBİ DİNİ VE SOSYAL YAPILARDA BULUNAN HALI, KİLİM VE DÜZ DOKUMA YAYGILAR VE BUNLARIN GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU*

Doç.Dr.Bekir DENİZ

Anadolu'da camiye halı veya kilim sermek eskiden beri süregelen bir gelenektir. Günümüzde hayır veya sevap işlemek isteyenler, vakıf gelirleri bulunsun veya bulunmasın, halkın topluca namaz kıldığı camilere halı, kilim veya düz dokuma yaygı (cicim, sili, sumak) türü örtüler temin ederek caminin sergi ihtiyacını karşılamaktadır (Res. 1).

Günümüzde camiler devlet tarafından veya halkın kurduğu dernekler aracılığıyla, kendi aralarında topladıkları paralarla ya da varlıklı kişiler tarafından inşa edilmektedir. Hangi şekilde yapılsa yapılsın caminin sergisi için bir meblağ ayrılmaz. Daha çok caminin bina edilmesi önemlidir. Sergi ya müftülüklerin izniyle, kendisinden önce yapılmış camilerdeki fazla yaygılarla ya da halkın bağışlarıyla karşılanır. Bazen varlıklı kişiler tarafından da temin edilir (Res. 2).

Günümüzde serginin caminin inşası sırasında düşünülmemesi, bina yapıldıktan sonra temini yoluna gidilmesi, çok para gerektirmediği için sonraya bırakıldığı şeklinde yorumlamak mümkünse de, Osmanlılar devrinde de serginin caminin yapımı sırasında hazırlandığını görmüyoruz. Sözgelimi İstanbul Süleymaniye Camii'nin inşasıyla ilgili belgelerde, camide kullanılacak malzemenin cinsi, nereden getirileceği, çalışan ustalar, yevmiyeleri ayrıntılarıyla verilmesine karşılık, camiye serilecek örtü hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.¹ Selçuklular ve Osmanlılar döneminde serginin cami yapılırken veya yapıldıktan sonra düşünülmemesi imkansız gibi görünmekteyse de, örtü olarak kullanılan bu malzemeleri muhtemelen, cami yapıldıktan sonra, hayır ve bağış yoluyla temin edildiği fikri dışında bir düşünce akla gelmemektedir.

Günümüzde Anadolu'da yaygın bir gelenek vardır. İster şehirde ister köyde olsun, dokuma bilen veya bilmeyen kadınlar, öldükten sonra cenaze

üzerine serilip mezarlık dönüşünde, camiye bağışlanmak üzere, **ölümlük halı**, **kilim** veya **düz dokuma yaygı** hazırlarlar. Dokuma yapmasını bilenler evlenmeden evvel veya evlendikten sonra kendisine ve kocasına, varlığına göre, halı veya düz dokuma yaygılardan birisini, tercihen kilim dokur. Dokuma yapmasını bilmeyenler ise ya satın alırlar veya ismarlama yoluyla dokuttururlar. Bu dokumalara **ölümlük-dirimlik** (halı,kilim) denir. Tüm Anadolu'da farklı isimlerle tanınır. Sözgelimi, Çanakkale yöresinde **ölümlük-dirimlik kilim**, Kayseri, Konya, Niğde, Aksaray civarında **ahretlik** (ölümlük) halı-kilim (Res. 4), Denizli, Aydın yöresinde ise **sargı kilimi** (tabuta sarılan kilim) isimleriyle bilinir (Res. 5-6). Bu dokumalar sergi olarak kullanılmaz, alınıp satılmaz. Darda kalırsa bile elden çıkartılmaz. Özellikle yaşlı hanımlar tarafından çeyiz eşyası gibi, sandığın bir köşesin-

* Konu, " Bir vakıf olgusu olarak Kilimler" başlığıyla, daha önce, sayın Nazan ÖLÇER ve Fahrettin KAYIPMAZ tarafından ele alınmıştır (bkz. N.ÖLÇER, **Türk ve İslam Eserleri Müzesi Kilimler**, İst. 1988, s. 15-16; F.KAYIPMAZ "Camilerde Bulunan Tarihi Halı ve Kilimler ile Bunların Hırsızlık ve Yıpranmalara Karşı Koruma Önerileri" **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C.XXXIV, s.1-2, 1990'dan ayınbasım, s.409-417). Ancak, yetersiz bulduğumuz için, daha detaylı bir şekilde araştırmayı uygun bulduk. Çalışmamızı 2 Aralık 1991 tarihinde, IX.Vakıf Haftası nedeniyle İzmir'de, Ege Üniversitesi Ve İzmir Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nce düzenlenen **IX.Vakıf Haftası Sempozyumu**'nda bildiri olarak sunduk ve genişleterek yayına hazırladık. Tarihi konulardaki bilgilerde Sayın Yrd.Doç.Dr.Akif ERDOĞDU ve Öğ. Gör. Aydoğan DEMİR'in görüşlerinden faydalandık. Kıymetli yardımları için kendilerine teşekkür ederim.

1. Bu konuda geniş bilgi için bkz.Ö.L.BARKAN, **Süleymaniye Cami ve İmaretini İnşaata** (1550-1557), C.I, Ankara, 1972, C.II, Ankara, 1979. Söz konusu camiye ait kayıtlarda halı ve düz dokuma yaygılardan söz edilmemektedir. Ancak, İbrahim Paşa Sarayı ile ilgili bölümde saraya alınan halılarla ilgili bilgiler verilmektedir. Bu konuda bk.Ö.L.BARKAN., a.g.e., C.II, s.264.

de, kefenlik bez ile birlikte saklanır.² Camilerde üst üste serilen bu dokumalar zamanla halı ve düz dokuma yaygı katmanları meydana getirirler. Camilerin bir halı ve düz dokuma yaygı müzesi gibi olmasının nedeni budur.

Halk tarafından herhangi bir nedenle camilere serilen bu halı ve kilimler, halk arasındaki geleneklere göre, camilerin malı sayılır. Alınır, satılmaz. Bir başkası tarafından özel malı gibi kullanılamaz. Kullanma hakkı tamamen bulunduğu camiye aittir (Res. 7).

Tabiki bu gelenek yeni ortaya çıkmış değildir. Muhtemelen Selçuklular ve Osmanlılar devrinde de vardı. Ancak, o dönemlerde vakıf kuralları da bulunmaktaydı. Fakat her yapının vakfı yoktu. Günümüzdeki bu gelenek kurallarını vakıf kurallarında da görüyoruz: Selçukluların ünlü veziri Celaleddin Karatay'ın mescid ve zaviye vakfiyesinde³ "...En hayırlı varis olan Tanrı yer yüzüne ve üzerinde bulunanlara varis oluncaya kadar satılmaz, hibe edilmez, mülk yapılmaz, miras kılınmaz şu şartla ki en fazla ve en çok bir icara icarlanarak..." denilmektedir. Yine, Karamanoğlu Ali Bey'in Niğde' deki medreseye ait vakfiyesinde de⁴ "...Medresenin yukarıda zikredilen cemaate vakfı sahibi şer'i ile vakf ve muhallem ve müebbed olarak hapis ve hasreyledi. Satılmaz, başkasına bağışlanmaz, terhin edilmez, başka bir şeye tebdil olunmaz, mülk yapılmaz, miras olmaz" diye yazılmıştır. Görülüyor ki camiye bağışlanan halı, kilim ve düz dokuma yaygıların kullanılma geleneği vakıf geleneklerinden farklı değildir.

Yukarıda belirttiğimiz herhangi bir nedenle camiye bağışlanan, hibe edilen halı ve kilimler vakıf eser midir? yoksa bağış mıdır? Elbette bir malın vakıf olabilmesi için vakfedildiğine dair hukuki kayıtların bulunması gerekir.⁵ Halbuki camilere serilen halı, kilim ve düz dokuma yaygılar, taraflar arasında herhangi bir sözleşme yapılmadan, hayır için serilmekte ve sonuçta caminin malı sayılmaktadır. Tıpkı vakıf kurallarındaki gibi, kişinin bağışladığı halıyı, ben fikrimden vazgeçtim, serdiğim dokumayı geri almak istiyorum gibi bir isteme hakkı yoktur ve hiç kimsenin de, halkın inançlarına göre, onur kırıcı böyle bir davranışa tenezzül etmesi mümkün değildir. Belki bunun içindir ki, camiye serilen bir dokuma kişiler tarafından kısa bir süre sonra unutulur. Dokuma üzerinde herhangi bir talepte bulunulmaz. Dolayısıyla, kişilerin camilere serdiği halı, kilim ve düz dokuma yaygılar bir vakıf malı değildir, vakıf gelirleriyle de satın alınmamıştır. Ancak, kendi içinde bir düzenle işleyen, belli kuralları olan bir sistemdir. Kısacası bir gelenektir (Res. 8).

Selçuklular ve Osmanlılar döneminde cami, zaviye, medrese gibi kurumların halı, kilim vb. sergi ihtiyacı, bağış geleneği dışında vakfedilerek ya da vakıf gelirleriyle satın alınarak temin ediliyordu. Ancak, vakfiyelere bakıldığında vakfedilen halıların

sayısı üç ya da beşi geçmemektedir. Yayınlanmış vakfiyeler arasında en fazla vakfedilmiş halı veya düz dokuma yaygılar Kara Ahmet Paşa'nın vakfiyesinde görülmektedir.⁶ Büyük bir cami veya medresenin bu kadar az sayıdaki bir sergiyle örtülmesi mümkün değildir. Gerçi vakıf denildiğinde daha çok arsa, arazi, han, hamam gibi geliri olan arsa veya yapılar kastedilmektedir. Halı, kilim veya diğer düz dokuma yaygılarının, diğer vakıf malları kadar büyük ve önemli şeyler olmadıkları için, çok kıymetli olmadıkça, tevazu gösterilerek, vakfiyelerde gösterilmemeleri de mümkündür. Herşeye rağmen, Süleymaniye Camii gibi büyük yapıların örtülebilmesi için çok sayıda halı, kilim ve düz dokuma yaygıya ihtiyaç duyulduğu kesindir. Büyük bir ihtimalle, vakfı bulunan yapıların sergisi, vakfedilen sergiler dışında, halkın bağışlarıyla karşılanmaktaydı. Vakfı bulunmayan eserlerin, sözgelimi köy camilerinin örtüleri ise bağış gelenekleriyle karşılanmış olmalıdır (Res. 9-10).

Tarihi kaynaklardan ve bugüne kadar yayınlanmış olan vakfiyeler, tahrir defterleri, muhasebe bilançoları ve şeriye sicillerinden öğrendiğimize göre cami, mescid, medrese, zaviye, şifahane gibi dini ve sosyal yapıların sergileri bir kişi tarafından hediye edilebildiği gibi, vakfediliyor, bir vakfa bağışlanan eşyalar arasında yer alabiliyor ya da vakıf gelirleriyle eskidikçe, satın alınması şart koşuluyordu (Res. 9).

2. Bugün Anadolu'da kadınlar, genç kızlığı sırasında veya evlendikten sonra, kocası ve kendisi için **halı veya kilim tımarlar**. Yani **ölümlük halı** veya **kilim dokur** ya da **hazırlar**. Dokuma bilmeyenler ise, dokunmuş halı ya da kilim satın alırlar veya ısmarlama yoluyla, bilen kimselere dokuttururlar. Eşlerden birisi öldüğünde bu dokumalar cenaze üzerine serilir. Defn işleminden sonra, mezarlıktan dönüşte, dokuma, ölen kişinin hayrına camiye bağışlanır. Çanakkale yöresinde **ölümlük** amacıyla, **halkın kırmızı** kilim dediği örnekler dokunur. Renginden dolayı bu isimle anılan kilimler ilksiz kilim tekniklidir. Konya, Aksaray, Niğde, Kayseri ve Kırşehir çevresinde halkın **göbekli kilim**, **kafalı kilim** veya **toplu kilim** dediği yanyana üç veya dört göbekte süslü kilimler, Yozgat civarında da **kafalı kilim** veya **bayraklı kilim** adı verilen kilimler **ölümlük kilim** olarak kullanılır. Sözkonusu bu kilimler genellikle ilikli kilim tekniğinde dokunur.
3. O.TURAN, Selçuklu Devri Vakfiyeleri, III, Celaleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri", **Belleten**, C.12, S. 45-48, 1948, s. 157.
4. Bkz.I.H.UZUNÇARŞILI, "Niğde'de Karamanoğlu Ali Bey Vakfiyesi", **Vakıflar Dergisi**, S. II, 1942, s. 59.
5. Vakıf ve vakıfların hukuki düzenleri hk. bkz. F.Köprülü, "Vakıf Müessesesi'nin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü" **Vakıflar Dergisi**, C.II, Ank. 1942, s.1-32; A.H.Berki., "İslamda Vakıf, Zağnos Paşa Zevcesi ve Nefise Hatun Vakfiyesi", **Vakıflar Dergisi**, C.V. Ankara, 1958, s. 1-18; N.Çağatay., "Sultan Murad Hüdavendigâr Adına Düzenlenmiş Bir Vakfiye", **Vakıflar Dergisi**, C. XII, Ankara, 1978, s. 7-1; B.Yediyıldız, "Vakıf müessesesi'nin XVIII.Asır Türk Toplumundaki Rolü", **Vakıflar Dergisi**, C.XV, Ankara,1982, s.1-28; B.Yediyıldız., *Institution du Vaqf Au XVIII.e Siecle en Turquie, étude socio-historique*, Ankara, 1990.
6. Bkz.Ş.Yaltkaya., "Kara Ahmet Paşa Vakfiyesi", **Vakıflar Dergisi**, C. 2, Ankara, 1942, s. 83.

1397-98 yılları arasında yazılan ve Kadı Burhaneddin dönemini anlatan Bezm u Rezm'de⁷ "Sultan o günlerde şeyhlerin ilmüne (tasavvuf) meyletmışti. Şeyhülislam Alaaddin Şeyh Yar Ali ile sohbeti sırasında değerli iki halıyı Şeyh Sadreddin-i Konevi'nin -Allah sırrını kutsasın-pak türbesine göndermişti..." diye anlatmaktadır. Burada "iki halının türbeye gönderilmesi"nden yukarıda sözünü ettiğimiz gelenek sonucu, türbeye bağışlandığını anlıyoruz.

Camiye halı ve diğer düz dokuma yaygıların vakfedildiğine dair Hacı İbrahim Paşa'nın H.1162 (M.1748) tarihli vakfiyesini örnek gösterebiliriz.⁸ Söz konusu bu vakfiyede Erzurum şehrinin Çifte Hamam Mahallesi'nde, kendi arsasına yaptırdığı camiye konulmak üzere vakfettiği halı ve sergilerle ilgili olarak "...Ve iki adet uşşaki seccade ve bir yeşil çuka sırf seccadesi⁹ ve bir sağır çuka seccade ve bir kürsü minderi ve on adet münakkaş horasâni kebir halı ve dört adet münakkaş horasâni sağır halı ve tahtlerinde yirmi adet keçe..."denilmektedir.

Halı veya kilimin, bir vakıf eser olarak, vakıf gelirleri arasında yer aldığı ve vakfa şahıslar tarafından halı ve kilimin vakfedildiğine dair, Kanuni Sultan Süleyman'ın vezirlerinden Kara Ahmed Paşa'nın vakfiyesini örnek verebiliriz.¹⁰ Söz konusu vakfiyede "Camii şerife olan Kelâmikadimleri ve kaliçeleri ve seccadeleri vaki...Kelâmikadim adet 15, kaliçe adet 18, seccade adet 4, dersane tek kaliçe adet 1, seccade adet 1, An vakfı Kenan ağa, seccade, Bağdadi beyaz dokuz mihraplı kit'a bir, tesbihi kebir çemşir, bin tane kit'a bir, merhumun kendisinin vakfeylediği Mushafı şerifleridir. Adet 13, merhumun tesbihi bin tane kit'a 1, tahririn fi 15 Şabannilmuazzam sene/989 merhum vezir âzam iken şehid olan Mehmed Paşanın camie gönderdiği Mushafı şerif adet 3, vakıf akçe ile alınmış kaliçe adet 3, vakıf akçe ile alınmış kaliçe 7, seccade 1, seccade 1, halıçe adet 3 Merhum Mehmed Paşanıdır. Merhum Lâlâ Karamustafa Paşa halıçe adet 3, Kethüdası olan Mustafa kethüda gönderdiği mushaf 1 halıçe 1, Merhum Hasan kethüdanın halıçe 1 seccade 1, Merhum Mustafa Ağa'nın halıçe 1, Merhum Yazıcı Hüsrev Ağa'nın halıçe 1, Süleyman Beyin seccade 1, Fazlı çavuş vakfeylediği seccade adet 1, cem'an Mushafı şerif adet 15 cem'an halıçe 18, seccade adet 3 seccade yekûn 5" denilmektedir.

Buradaki "Bağdadi beyaz dokuz mihraplı kit'a bir, tesbihi kebir çemşir, bin tane kit'a bir, merhumun kendisinin vakfeylediği Mushafı şerifleridir. Adet 13, merhumun tesbihi bin tane kit'a, tahriren fi 15 Şabanilmuazzam sene 989' ibaresinden Kara Ahmet Paşa'nın kendisinin vakfına Bağdat ipeğinden dokunmuş, yan yana dokuz kişinin namaz kılabileceği büyüklükte, dokuz mihraplı bir saf seccade, "Fazlı Çavuş'un da 1 adet

seccade vakfettiği" anlaşılmaktadır. Öte yandan, vezir iken öldürülen Sokollu Mehmed Paşa, Lâlâ Kara Mustafa Paşa, O'nun kethüdası Mustafa Paşa, Hasan Kethüda, Mustafa Ağa ve Yazıcı Hüsrev Ağa gibi ünlü kişilerin de vakfa halı ve seccade bağışladıkları görülmektedir.¹¹

Cami, medrese gibi yapılara vakıf gelirlerinden halı, kilim alındığına veya eskidikçe yenilenmesinin şart koşulduğuna dair çok sayıda bilgi mevcuttur. Örnek olarak Karamanoğlu Ali Bey vakfiyesini verebiliriz.¹² Adıgeçen vakfiyede "...Bundan sonra geri kalan irat medresenin rakabesinin olarak bakasını temin eden cihetlere ve anın masalihinden, kandil, kilim ve saire zarurî olan yerlere, bundan da geri kalan mebalîğ ve hasılatın..." şeklinde açıklanmaktadır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki 2111 numaralı defterin 203 sahife 161.sirasında kayıtlı, Sadrazam Halit Hamit Paşa'ya ait H.1198 (M.1783) tarihli, henüz yayınlanmamış vakfiyede de¹³ "...yine herkesin oyu ve mührüyle müteveli seçilsin ve müteveli de caminin hasır ve halı türünden sergisini zamanla eskikip değiştirmek gerektiğinde kaza hakimine bildirilsin ve hizmetlere hazırlattırılıp İstanbul'da bulunan vakfımın mütevellisine bildirilmesi ile değiştirilmesi gereken miktar değiştirilsin..." denilmektedir.

7. Bkz. Aziz B. Erdeşir-i Estrâbadî (çev. M. Öztürk), **Bezm u Rezm** (Eğlence ve Savaş), Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1990, s. 355. Yazarın Kadı Burhaneddin'den Sultan diye söz ettiği mütercimim önsözünde belirtilmektedir. Bkz. Aziz B. Erdeşir-i Estrâbadî., **a.g.e.** s. XI. Sadreddin Konevi Zaviyesi ve vakfiyesi hakkında geniş bilgi için bkz. İ.H. Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi**, İst. 1964, s. 487-504; Suraya Faroqi, "Vakıf Administration in Sixteenth Century Konya", **Journal of The Economic and Social of The Orient**, Vol. XVII, Part: 2, Leiden 1974, s. 145-172.
8. İ.ATEŞ., "Hayri ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar", **Vakıflar Dergisi**, C.XV, Ankara, 1982, s. 59.
9. Türk dokuma sanatından bildiğimiz kadıyla **sırf seccadesi** diye bir seccade türü bulunmamaktadır. Yazım hatası sonucu **sırf seccadesi** yerine **sırf seccadesi** yazıldığını sanıyoruz: Günümüzde, Ege Bölgesi'nde sırta testi taşımak üzere, bir insan sırtı genişliğinde, halı veya düz dokuma yaygı tekniğinde dokuma yapılmaktadır. Bugün daha çok eski örnekleri görülen bu dokumalar yaklaşık 60 x 60 cm. ebatlarındadır. Halk arasında **arhelec** (arkalık-sırtlık) ismiyle tanınmaktadır.
10. Ş.Yaltkaya., **a.g.e.**, s. 83.
11. Burada adı geçen Sokollu Mehmet Paşa, Kanuni Sultan Süleyman ve II. Selim'in veziridir. Kıbrıs fatihi diye tanınan Lâlâ Kara Mustafa Paşa ise, II.Selim'in Lâlâsı ve VI. veziridir. Sokollu Mehmet Paşa hakkında bkz. M. Aktepe, "Mehmed Paşa, Muhammed Paşa, Sokollu", **İslam Ansiklopedisi**, C.VII, İst. 1967, s. 595-607. Lâlâ Kara Mustafa Paşa hk. bkz. M.M. Aktepe., "Mustafa Paşa, Lâlâ, Kara", **İslam Ansiklopedisi**, C.VIII, İst. 1967, s. 732-738.
12. İ.H. Uzunçarşılı, **Niğde'de Karamanoğlu Ali Bey Vakfiyesi**, s. 60.
13. Halil Hamit Paşa Hk. bk. İ.H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, XVIII. yy. C. IV 2. Kısım, Ankara, s. 432-436.

Selçuklular Devri :

Anadolu'da Selçuklular döneminden itibaren cami, mescid, medrese, zaviye, gibi yapılar halı ve kilim vakfedildiğini görüyoruz. I.Alaeddin Keykubad'ın (1220-1227) vezirlerinden Celâleddin Karatay'ın 1251 yılında Konya'da inşa ettirdiği Medrese'ye ait vakfiyede¹⁴ "...sonra bundan artan adı geçen medresenin imârına, yıkılanın yapılmasına, açılan gediklerin tâmirine sarfedilir; sonra odaya hasır, zeytin yağı, halı (yaygı) ve Regaib, Şabanın ortası ve Kadir gibi üç gece de mum için harcanır." denilmektedir.

Yine aynı kişinin mescid ve zaviye vakfiyesinde de¹⁵ "...Vakıf gelirlerinden önce mezkûr vakıfların imârına ve bunların haleldar olanlarına, sonra hasır, halı (bast), zeytin yağı (zeyt) ve Regaib, Şabanın ortası Ramazanın yirmi yedisi gibi mübârek gecelerde mum teminine başlanır." diye belirtilmektedir.

Kaynakların ifadesine göre, günümüze ulaşabilen 18 tane Selçuklu halısı mevcuttur.¹⁶ Bunlardan sekiz tanesi 1905 yılında, Alman konsolosluğunda görevli Loytved'in delâleti ile F.R.Martin tarafından Konya Alaeddin Camii'nde bulunmuştur. Konuyla ilgili kaynaklar günümüzde İstanbul Türk-İslâm Eserleri Müzesinde bulunan bu halıların, Alaeddin Camii'nin 1221 yılında genişletilmesi sırasında, II.Alaeddin Keykubat tarafından camiye vakfedilmiş olabileceğini söylemektedirler.¹⁷ Ancak, günümüzde, bu halıların vakfedildiğine dair kesin bir kayıt yoktur. Fakat, bu halıların büyüklüğüne de bakılarak -bazıları 15 m² büyüklüğündedir- muhtemelen cami veya o büyüklükteki mekânlar için dokunduğu, O'nun zamanında veya sonrasında camiye serilmiş olabileceği şeklindeki görüşe biz de katılmaktayız.¹⁸

Osmanlılar Devri:

XIV-XV.yüzyıllarda da cami, imaret veya şifahane gibi kurumlara halı veya kilim alındığına dair bilgiler mevcuttur: II.Murad'ın 25 Kasım 1489-13 Kasım 1490 yılları arasında, kayıtları vakıf mütevellisi Rüstem Çelebi ve Sinan el-Kâtib tarafından düzenlenen, Edirne'deki imaret, medrese ve Darüşşifa muhasebe kayıtlarından¹⁹ vakıf gelirlerine ait paralarla hasır, kilim, halı, çuval, heybe, Fatih Camii ve imareti tesislerinin 1489-1490 yıllarına ait muhasebe bilançolarından da medrese, imaret ve darüşşifa için hasır ve halı,²⁰ Ayasofya Camii ve Eyüb Türbesi'nin muhasebe bilançolarından ise, Ayasofya Camii için hasır, çuha, çuval, torba alındığını öğreniyoruz.²¹

XV ve XVI.yüzyılda, vakfiyelerde ve tahrir defterlerinde bulunan bilgilerden²² camilere halı ve kilim vakfedilmeye devam edildiğini görüyoruz. Sözgelimi, İstanbul'da Mercan Ağa Mahallesi'ndeki Sâhib'ül-Mescid'in 1474 tarihli vakfiyesinde 4 kâliçe-i kebire, 2 kâliçe-i sağıre ve 1 kilim, yine İstan-

bul'da, Mescid-i Baba Hasan Mahallesi'ndeki, 1497 tarihli Mustafa bin Abdullah vakfiyesinde de hasır ve kilim vakfedilmiştir.²³

XVI.yüzyıla ait vakfiyelerden, İstanbul'da H. 1530 tarihli Zâviye-i Kudvet'üs-Sâlikîn 'det'ül-vâsılın Eş-şeyh Mahmud Çelebi ibn-i Hüsâm vakfiyesinde Esâmî-i esbâb mescid-i şerif el-mecbûr için 2 adet kâliçe-i kebîr, 3 adet diğerkâliçe, 6 seccâde, 3 kilim, 1 adet seccâde-i hindî, Esâmî-i esbâb-ı cemiyethâne için ise 4 adet kâliçe, 3 adet seccâde, 7 adet seccâde-i hurda, 2 adet kilim 4 adet kebe-i Yanbolı, 1 adet bisât ez çuka-î Selânik, 1 adet seccâde tekye nemedi "acemî"nin isimleri geçmektedir.²⁴ Yine İstanbul'da, Abdusselam oğlu Behram Ağa'ya ait Evaili Muharrem H.1001-29 Eylül M.1592 tarihli vakfiyede de²⁵ "...Ve Mudanya'da olan Camii Şerife zevâyidi efkaftan lâzım oldukça hasır ve kâliçe (halı) alına" denilmektedir.

XVI.yüzyıl sonrasında, vakıf yoluyla cami, mescit ve diğerkâliçe dini ve sosyal yapılar halı, kilim ve diğerkâliçe dokuma yaygıların vakfedilişi devam etmiştir. Sözgelimi, İzmir-Yağhaneler semtinde bulunan, Şemsi Baba Dergâhı'nın (tekke) (Karadut-

14. O.TURAN, **Selçuklu Devri Vakfiyeleri III**, s. 142.

15. O.TURAN, **Selçuklu Devri Vakfiyeleri III**, s. 157.

16. 18 adet Selçuklu halısından üç tanesi de 1930 yılında R.M.Riefstahl tarafından Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Camii'nde bulunmuştur. Bu halılar Konya Alaeddin Camii'ndeki halılara benzemesinden dolayı XIII.yy. sonlarına tarihlenmektedir. Bkz. O. Aslanapa-Y.Durul, **Selçuklu Halıları**, İstanbul, 1974, s. 30-34; Ş.YETKİN, a.g.e., s. 12-13. Eşrefoğlu Seyfeddin Süleyman Camii Vakıfları hakkında bkz. M.Akif ERDOĞDU, "Eşrefoğlu Seyfeddin Süleyman Bey Camii'nin Vakıfları", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, C.VI, İzmir, 1991, s. 91-108.

17. O.ASLANAPA, "Türk Halı Sanatı", **Konya**, Hazırlayan: Fevzi Halıcı, Ankara, 1984, s. 26; O.ASLANAPA-Y.DURUL, a.g.e., s. 58'de "...Onun tarafından buraya vakfedilmiş olması kuvvetle muhtemeldir" derken, aynı konuda Ş.Yetkin, **Türk Halı Sanatı**, Ankara, 1991, s. 7'de "Halıların Alaeddin Camii'nin genişletilip düzenlendiği 1221 yılında yapılmış ve camiye Sultan tarafından hibe edilmiş olduğunu ispat etmek zordur" diye yazar.

18. Bu konuda Sayın Ş.YETKİN'in görüşlerine katılıyoruz. Bkz. Ş.YETKİN, a.g.e., s. 7.

19. Ö.L.BARKAN, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmâret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları (2 fotokopi ile birlikte)", **Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, C.I, S. 2. Temmuz 1964, s. 276, 278, 295.

20. Ö.L.BARKAN, "Fatih Camii ve İmâret Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Bilançoları", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 23, Ekim 1962-Şubat 1963, No: 1-2, İstanbul 1963, s. 310, 314, 325.

21. Ö.L.BARKAN, "Ayasofya Camii ve Eyüb Türbesinin 1489-1491 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 23, Ekim 1962-Şubat 1963, No: 1-2, s. 350, 352, 362, 364.

22. Ayrıntılı bilgi için bk. Ö.L.BARKAN-E.H. AYVERDİ, **İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli**, İstanbul, 1970.

23. Ö.L.BARKAN-E.H. AYVERDİ, a.g.e. s. 179, 205, 236.

24. Ö.L.BARKAN-E.H. AYVERDİ., a.g.e., s. 205.

25. İ.ATEŞ, a.g.e., s. 59.

lu Dergâhı) M. 1875 tarihli vakfiyesinde²⁶ "...kebir tas ve bir buhurdan ve çerağ dolabı ve odalarda bulunan bir müsta'mel Kula kalıçesi ve üç adet Kula seccadesi ve dört adet saman memlu kanaviçe ve burma yastık..." denilmektedir. Bu da tekkeye bir Kula halısı ile üç Kula seccadesinin vakfedildiğini göstermektedir.

Günümüzde Camilerde Bulunan Halı, Kilim ve Düz Dokuma Yaygıların Durumu:

Selçuklu ve Osmanlılar dönemiyle, Türkiye Cumhuriyeti yıllarında, bağış veya vakıf yoluyla cami, mescit veya diğer dini ve sosyal yapılara serilen halı, kilim ve diğer düz dokuma yaygıların eski ve değerli örnekleri, çok az da olsa Vakıflar Genel Müdürlüğü uzmanlarınca, sözkonusu yapılardan alınarak, İstanbul Vakıflar Halı ve Kilim Müzesi'ne götürülmekte ve burada saklanmaktadır. Ancak, buraya getirilen halı, kilim ve diğer düz dokuma yaygıların hepsinin teşhir edilme imkânı bulunmamaktadır. Ayrıca, depolarda saklanan bu örnekleri uzun süre korumak da güçtür. Bunlar ya camilerde, buldukları yerlerde kendi halinde korunmalı, ya da yeni müzeler kurularak buralarda sergilenmelidir. Ne varki yeni bir müzeler açmak veya her ile, ilçeye bir müze kurma yoluna gidilmediğinden, bunları sergileme imkânı da ortadan kalkmaktadır. Aynı şekilde, bu örnekleri buldukları cami veya mescidlerde saklamak da, son yıllarda, neredeyse imkansız hale gelmiştir (Res. 10-11-12-13).

Günümüzde antika (eski) halı, kilim ve düz dokuma yaygılara karşı duyulan ilgi arttıkça, camilerde bulunan bu örnekleri saklamak da bir problem haline gelmektedir: Son yıllarda halı tüccarları köyleri tek tek dolaşarak camilerde ve halkın elinde bulunan kıymetli örnekleri toplayıp, yerine fabrika dokuması, yeni halılar vermekte, yaptığı alışverişin farkında olmayan halk, yeni halı aldığı düşüncesiyle sevinirken, elindeki tarihi kıymeti kaybetmektedir. Buna karşılık, halıları toplayan tüccarlar da, çok para kazanma hırsıyla, Türk insanının kültürünü sattığını bildiği halde alışkanlığından vazgeçmemekte, bulabildiği her dokumayı dış ülkelere satmaktadır (Res. 14-15).

Son yıllarda camilerdeki halı, kilim ve düz dokuma yaygılar için en büyük tehlike camilere yeşil halı döşeme modasıdır: Eski halı, kilim ve düz dokuma yaygılar süpürmesi ve temizlemesi zor olduğu için, cami görevlileri veya cami derneklerince, eski örnekler satılarak yerine düz yeşil renkte dokunmuş fabrika halıları alınmaktadır. İyi iş yaptığını söyleyen kişilerin ifadesiyle, cami baştan başa halıyla kaplanırken, sonuçta, tüccar milyonlarca lira kazanmakta, camiye halı ve kilim bağışlama geleneği, vakıf sistemi ve geleneklerin getirdiği kurallar ortadan kaldırılmakta, yüzlerce yıllık tarihi geçmiş, kültür yerini, hiç bir değeri olmayan, kişiliksiz, kimliksiz yeşil bir halıyla bırakılmaktadır (Res. 16-17).

Cami ve mescitlerde bulunan halı, kilim ve diğer düz dokuma yaygılar için bir başta tehlike,

köylerde ve şehirlerde, cami onarımı için gelir sağlamak amacıyla, camide bulunan sergileri satmaktır. Özellikle, o yörenin muhtar vb.ileri gelenlerince caminin herhangi bir ihtiyacı için camideki en kıymetli, para getirecek halı, kilim ve düz dokuma yaygılar yok pahasına satılmaktadır. İyi niyetle yapılsa bile, farkında olmadan, tarihi bir miras yok edilmektedir.

Yine son yıllarda, kolay para kazanmak isteyenler, antika eşyaların para getirdiğini duyanlar, camilerin halı, kilim ve diğer düz dokuma yaygılarını çalmaktadırlar. Özellikle kasaba ve köylerde, Allah'ın evi sayılan caminin kapısının her zaman açık olması gerekeni düşüncesiyle, camilerin kapısı kilitlenmemektedir. Bundan yararlanan hırsızlar camilerdeki örtüleri çalmakta ve yok pahasına satmaktadırlar. bu konuda bildiğimiz örnekler arasında Divriği Ulu Camii ve Harput Sare Hatun Camii'ni örnek verebiliriz.²⁷ Konuyu köy camilerine indirgediğimizde ise, bu örneklerin sayısını çoğaltmak mümkündür.

Yine, özellikle köylerde, camide birkaç tane eski halı veya kilim varsa, belki hırsızlığı önlemek amacıyla, bunlar imam veya muhtarın ya da köyün ileri gelenlerinin birinin evinde saklanmaktadır. Belki korumak amacıyla ve iyi niyetle yapılan bu davranışın ardından, birkaç sene sonrasında, saklanan örnek de, saklayan da unutulmakta, sergiler de ortadan kaybolmaktadır.

Camilerdeki hırsızlık olaylarına engel olunması, yeşil halı veya fabrika halısı sermek uğruna, eski dokumaların tüccarlara satılması, camideki halının imam veya muhtarın evinde tutulması gibi tehlikelerin büyük boyutlara erişmesiyle Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce, 1980'li yıllarda, camilerde bulunan halılar, cami görevlilerine zimmetlenmiştir. Fakat, görev ve ilgi kişilere göre değişmektedir. Özellikle görevlilerin bu konuda bilgi sahibi olmamasından dolayı, bugüne kadar iyi bir sonuç alınamamıştır.

Camilerdeki halı ve kilimlere karşı yapılan bir başka düşmanlık da eskidir diye, hasır niyetine, yeni, gösterişli ama o derecede değersiz olan fabrika halılarının altına serilmesidir: Naylon veya kalitesiz malzemelerle dokunmuş fabrika halıları, renk ve desenleriyle vatandaşların dikkatini çekmekte, caminin sergisi güzel görünsün diye güzel eski dokumaların üzerine serilmektedir. Nem yü-

26. Geniş bilgi için bkz. N.Ülker, "İzmir Yağhanelerdeki Bektaş Mezar Kitabeleri (XIX ve XX.yüzyıl)", **Araştırma Sonuçları Toplantısı-IV**, Ayırbaşım T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 26-30 Mayıs 1986, Ankara, 1987, s. 24.

27. Divriği Ulu Camii halı ve kilimleri hk. bkz. Ş.YETKİN, Divriği Ulu Camii'nde Bulunan Osmanlı Saray Sanatı Üslubundaki Kilimler", **Bellekten**. C.XLII, No: 165-168, 1978, s. 53-63 (İng. 64-66); B.Acar, "Divriği Ulu Camii'ndeki Halı ve Kilimler", **Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası**, Yapılışının 750. Yılı Hatıra Kitabı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ank. 1978, s.159-228.

zünden, eski örnekler burada çürüyüp yapranmakta ve bir süre sonra da atılmaktadır.

Camilerdeki halı, kilim ve diğer düz dokuma yaygılar için bir başka tehlike cami görevlilerinin eski halı, kilim ve düz dokuma yaygıları, temizlemesi zor olduğu için, özellikle, bir kenara toplayıp kendi halinde bırakması ve çürümeye terketmesidir: Bu eski örnekler güve yumakları arasında eriyip yok olmakta, daha sonra da çöpe atılmaktadır. Halbuki, içlerinde, kullanılacak durumda değilse bile, naftalinlenip temiz bir yerde korumaya alınsa, belki de bulunduğu cami hakkında ayrıntılar sunabilecek kıymete sahip dokumalar bulunabilir. Böylece bir değer ortadan kaldırılmakta, kültür yok edilmektedir.

SONUÇ:

Cami, mescid, medrese, zaviye, şifahane gibi dini ve sosyal yapılara halı, kilim veya düz dokuma yaygı sermek eskiden bir gelenektir. Günümüzde ise bu gelenek cami ve mescidlerde devam etmektedir. Sözkonusu bu yapılara bu geleneğin yanısıra vakıflar yoluyla da halı, kilim ve düz dokuma yaygı bağışlandığını görüyoruz. Her iki yolla serilen bu dokumalar, geleneğin ve vakfın koşullarına göre alınıp satılmadığı, değiştirilemediği, miras olamadığı için günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Selçuklular ve Osmanlılar döneminde cami, mescit, medrese, zaviye gibi dini ve sosyal yapılara halı, kilim ve düz dokuma yaygı vakfedildiğini o dönemlere ait çeşitli vakfiyeler, şeri'ye sicilleri, tahrir defterleri, muhasebe bilançolarından öğreniyoruz: Sözkonusu bu kaynaklara göre, adı geçen dokumalar kişiler tarafından bağışlanmakta, vakfedilmekte veya vakfa başkaları tarafından vakıf yapılmakta ya da vakıf gelirleriyle satın alınmaktadır. Böylece dini ve sosyal yapıların hasır, halı, kilim gibi sergileriyle, çuval, heybe gibi taşımacılıkta kullanılan dokumalar ve hatta kanaviçe gibi süs eşyası ihtiyaçları da karşılanmaktaydı.²⁸

Selçuklulardan bu yana camilere vakfedilen veya bağışlanan ya da gelenekler yoluyla günümüze kadar gelebilen, halı, kilim ve diğer düz dokuma yaygılar camilerde katmanlar oluşturacak derecede çoktur. Bunlar o günün dokuma bilgisini, kültürünü günümüze kadar ulaştırabilen örneklerdir. Adeta eski günleri günümüze ulaştıran birer müzedirler.

Modern çağda, her maddenin fabrikasyona dönüştüğü yüzyılımızda, el dokuması kültür ürünlerini saklayıp, gelecek nesillere aktarmak gereklidir. Ancak, son yıllardaki bedava para kazanmak hırsı nedeniyle, antika sayılan bu dokumaların korunması zor hale gelmiştir. Bir yandan hırsızlık olayları, diğer taraftan camileri yeşil halıyla donatmak gibi anlamsız bir düşünce uğruna halı, kilim ve düz dokuma yaygılar elden çıkartılmakta, el altından, camilerin ihtiyacını karşılamak için cami görevlileri, muhtarlar, köy ihtiyarlar heyeti veya cami yaptırma ve yaşatma derneklerince satılmakta, binlerce yıllık kültür mirası yok edilmektedir.

1980'li yıllarda, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce, cami ve mescitlerde bulunan halı, kilim ve diğer düz dokuma yaygılar cami görevlileri üzerine zimmetlenmişse de, koruma için yeterli bir çare değildir. İyi niyetli olunmadıkça bu kuralı bozacak pek çok yol vardır. Bu uygulamayla beraber, cami görevlileri bu konularda da eğitilmeli, konunun önemi ve gerekliliği iyice anlatılmalıdır. Buna ilave olarak, bu kültür ürünlerini sergileyebilecek yeni müzeler açılmalı, buralarda korunmalıdır. Sadece eski örnekleri değil, yeni dokunan örneklerin karakteristik olanları da buralarda saklanmalı, gelecek nesillere aktarılmalıdır.

Sonuç olarak, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde cami, medrese, zaviye, şifahane, kervansaray gibi dini ve sosyal yapıların inşası ve bakımı için kurulmuş çok sayıda vakıf mevcuttur. Gelirlerin, çoğunlukla, bu mekanların inşası, onarımı, temizlenmesi, burada çalışan kişilerin giderleri için ayrıldığı görülmektedir. Halı, kilim gibi örtü ihtiyacı ise, belki çok para gerektirmediğinden veya halk tarafından bağış yoluyla sağlandığı için ancak ihtiyaç duyulursa vakıf gelirleriyle satın alındığından, vakıf kayıtlarında bunlara yer verilmemiştir. Konuyla ilgili tarihi kaynaklarda yiyecek, giyecek, vb. giderler arasında, kandil, yağ (zeytin yağ veya bezir) gibi harcama kalemleri yanında hasır, halı, kilim gibi sergi malzemeleriyle, çuval, heybe gibi taşımada kullanılan dokumaların ve kanaviçe gibi süs eşyalarının da satın alındığı anlaşılmaktadır.²⁹ Fakat, belki de değersiz sayıldıkları veya o dönemlerde para açısından fazla değeri olmayan bu dokumalara tevazu gösterilerek, vakıf kayıtlarında yer verilmemiştir.

Aynı dönemlerde ve sonrasında, vakıfların yanısıra, vakıf kuralları kadar geçerli, kendi içinde kural ve kaideleri olan, cami veya diğer kurumlara, hayır amacıyla ya da ölen kişilerin hayrına halı, kilim ve düz dokuma yaygı bağışlanması gibi bir gelenek de vardı. Günümüzde halâ devam eden bu gelenek sayesinde cami ve mescidlerin sergi ihtiyacı kendiliğinden karşılanmakta, bu dokumalar caminin malı sayıldığı ve bağışlanan dokuma geri alınmadığı için de, üst üste serilmekte ve gelecek kuşaklara bir kültür mirası olarak aktarılmaktadır.

28. Ö.L.BARKAN, Edirne ve Civarındaki Bazı İmâret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları, s. 276,278,295; Ö.L.BARKAN, "Fatih Cami ve İmâreti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 23, Ekim 1962-Şubat 1963, No: 1-2, s. 310, 314, 324; N.Ülker, a.g.e., s. 24.

29. Ö.L.BARKAN, Edirne ve Civarındaki Bazı İmâret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları, s. 276, 278, 295; Ö.L.BARKAN, Fatih Cami ve İmâreti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları, s. 310, 314, 324; Ö.L.BARKAN "Ayasofya Cami ve Eyüb Türbesinin 1489-1491 Yıllarına ait Muhasebe Bilançoları" **İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 23, Ekim 1962-Şubat 1963, No: 1-2, s. 350, 352, 362, 364; Ö.L.BARKAN, "Saray Mutfağının 894-895 (1489-1490) Yıllarına Ait Muhasebe Bilançosu", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 23, Ekim 1962-Şubat 1963, no: 1-2, s.390-392.

Resim 1: Cicim, detay, Sivas yöresi dokuması, Divriği Ulu Camii, XX.yy. başlarına ait, yün malzemeli, Sanat Tarihi Bölümü Arşivi, 1988.

Resim 2: Kilim, ayrıntı, Karapınar (Konya) yöresi dokuması, koç boynuzlu kilim, Karapınar Reşadiye Camii, XIX-XX. yy. yün malzemeli, 1987.

Resim 3: Ölümlük-dirimlik kilim (kırmızılı kilim-gardalı kilim), Ezine (Çanakkale) - Karagömlük Köyü camii, XIX. yy. 165x215 cm. yün malzemeli, 1990.

Resim 4: Ahretlik kilim-ölümlük kilim (şak kilim), Ulukışla Köyü (Aksaray), dokuyan: Esmе Deniz, 1935 tarihli, 400x140 cm. yün malzemeli, özel koleksiyon, 1983.

Resim 5: Kırmızılı kilim (sargı kilimi-tabuta sarılan kilim), Gördes (Manisa), Gördes Ulu Camii, 170x210 cm. yün malzemeli, 1900-1950 yıllarına ait, 1985.

Resim 6: Sargı Kilimi (tabuta sarılan kilim) - kertme kilim (ilikli kilim), Eşme (Uşak) yöresi dokuması, Kula-Başıbüyük Köyü (1960 yıllarında dokunmuş, ölümlük için sandıkta saklanıyor), yün malzemeli, 1984.

Resim 7: Sergi kilimi (Muharrem kilim), Diyarbakır yöresi dokuması, Diyarbakır Ulu Camii, yaklaşık 100 yıllık, 130x387 cm. yün malzemeli, 1985.

Resim 8: Namazlık halısı (Namazlagı), Kutluköy (Aksaray), 1955 tarihli, yün malzemeli, Kutluköy Yeni Camii, 1982.

Resim 9: Namazlık halısı, ayrıntı, Mucur (Kırşehir) yöresi dokuması, Aksaray Şeyh Hamid Veli (Somuncu Baba) Tekkesi, XVIII. yy. yün malzemeli, özel koleksiyon, 1982.

Resim 10: Zurnalı Halı, Çanakkale Yöresi (Ayvacık-Ezine) dokuması, Bayramcılar Köyü (Bergama) Camii, yaklaşık 100 yıllık, yün malzemeli, 1987.

Resim 11: Sergi halısı, ayrıntı, Erzurum yöresi , Erzurum Boyahane Camii, yün malzemeli, Sanat Tarihi Bölümü Arşivi, 1985.

Resim 12: Seccade halısı (Kömürcü Kula), ayrıntı, Kula yöresi dokuması, Kula Kurşunlu Camii, 170x120cm. 19 Eylül 1320 (R), (1903-M) tarihli, yün malzemeli, 1984.

Resim 13: Yer halısı (sergi halısı), ayrıntı, Kars yöresi dokuması, (dokuyanın adı veya kimin için dokunduğu yazılı), özel koleksiyon, 1982.

Resim 14: Seccade halısı (namazlık), Siirt yöresi dokuması, Siirt Ulu Camii, H. 1348 tarihli , yün malzemeli, 1985.

Resim 15: Yük Kilimi (çubuk kilim-yol desenli kilim), Eskil (Aksaray) Ulu Camii, 15.3.1949 tarihli, Recep Türker adına dokunup camiye bağışlanmış, 400x150cm. boyutlarında, yün malzemeli, 1984.

Resim 16: Adana Ulu Camii, harimden görünüş, zemin yeşil halı döşeli, eski dokumaların ne olduğu belli değil, Sanat Tarihi Bölümü Arşivi, 1983.

Resim 17: Bursa Ulu Camii, harimden görünüş, zemin kırmızı halı döşeli, eski dokumaların ne olduğu belli değil, Sanat Tarihi Bölümü Arşivi, 1984.